


## Religious Experience and Sacred Space (Examining the Relationship between Religious Experience and Sacred Spaces in the City of Qom)

Aboutorab Talebi 

Associate Professor of Sociology,  
Allameh Tabataba'i University, Tehran,  
Iran.

Amirhasan Rezagholigol \*

M.A in cultural studies, Allameh  
Tabataba'i University, Tehran, Iran

### Abstract

The aim of this article is to understand the relationship between sacred space and religious experience, and to explore the constructive connection between the two by examining how religious experiences are shaped in four key religious fields in the city of Qom. The research question asks: What differences exist in the patterns of religious experience among participants in Qom's sacred spaces? How do individuals' religious experiences differ in each of these fields? This article also investigates the mechanisms that generate specific religious experiences in these spaces, providing a contextual understanding of the issue. In this qualitative study, data were collected through 20 semi-structured interviews and observations, and were analyzed and reported using thematic analysis. The results show that the religious experiences of participants are influenced by the uniqueness of sacred structures and spaces and are not uniformly shaped by religious space as a single religious environment. Moreover, these experiences are not solely derived from religious traditions and teachings. Instead, individuals form a significant part of their sacred understanding intersubjectively, shaped differently within sacred spaces that are part of the social fabric and everyday life. Therefore, there is no single, uniform template for religious experience across all sacred spaces. In each sacred space, unique interactions occur, leading to diverse and specific forms of religious experience

**Keywords:** Religious Experience, Sacred Space, Sacred Order, Social Structure of Religion, Sociology of Religion.

\* Corresponding Author: Amirhasanrezagholi@gmail.com

**How to Cite:** Talebi. A., Rezagholigol. A. (2024). Religious Experience and Sacred Space (Examining the Relationship between Religious Experience and Sacred Spaces in the City of Qom), *Quarterly Journal of Social sciences*, 30(103), 131-166. DOI: 10.22054/qjss.2024.78384.2764

### **1. Introduction**

The city of Qom is one of the main religious centers in Iran, housing numerous religious spaces and places. Each of these sites has its own specific forms of rituals, ceremonies, and sacred times. In this research, four of Qom's primary religious fields have been selected, and an effort is made to examine the relationship between individuals' religious experiences and each of these sacred fields, as well as the influence they have on one another. The study aims to show how the Objective and subjective manifestations within a sacred space shape individuals' perception and understanding of the sacred, and conversely, how their actions, values, goals, and insights contribute to the construction of the sacred space.

### **2. Literature Review**

A review of previous studies reveals that the dimension of experience is a key aspect of religiosity. Moreover, paying attention to the concept of sacred place and space is a crucial point, where religious experience plays a significant role in this relationship. Regarding research on the city of Qom, we found that most studies assume a uniform and homogeneous form of religiosity, and no research has been conducted on the relationship between religious experience and the various sacred spaces in this city. The review of the literature highlights the need for a qualitative study, considering the diversity of religious experiences, with a focus on Qom's religious spaces.

### **3. Methodology**

In this qualitative study, four main religious fields in the city of Qom were examined. Semi-structured interviews and observation were used as research tools. The interviewees consisted of twenty individuals over the age of twenty who had a deep and unique connection with each of these sites and, according to their own accounts, had specific religious experiences. The data collected through observation and interviews were then analyzed using thematic analysis. Thematic patterns were identified within the large volume of extracted data. Through summarizing extensive data and providing a detailed description of the gathered information, the relationship between religious experience and sacred spaces was demonstrated.

### **4. Discussion**

The research findings reveal a diversity of religious experiences corresponding to the various sacred spaces in Qom. In the selected


sites for this study, different forms of relationships exist between actors and sacred structures. For example, in the Shrine, a form of sanctity is observed that is closely tied to religious texts and Formal religiosity. In the Jamkaran Mosque, stories, actions, and myths with a religious theme have transformed into popular forms of practice, primarily embraced by non-clerical individuals and ordinary people. The general public, who often lack a deep understanding of religion, interpret and practice their faith according to their own preferences, needs, and understanding. In other locations, due to the interaction of various elements and the multifunctional nature of these spaces, the distinction between sacred and non-sacred is not as clearly visible. These spaces, while maintaining their sacred identity, also accommodate non-sacred elements.


## 5. Conclusion

It appears that religious experience and sacred space have a reciprocal and highly impactful relationship with one another. On one hand, sacred spaces deepen individuals' spiritual experiences and enhance their faith. On the other hand, what transforms a religious site into a sacred space is the agency and actions of the individuals who, with their faith, emotions, beliefs, and perceptions, imbue a religious site with sanctity and create a divine atmosphere. In this study, by focusing on the four recognized sacred sites, we paid attention to the diversity of spaces and experiences. We found that each site has its own rules, rituals, elements, and actions. Some of these aspects result from the interaction and mutual influence between individuals, manifesting as external expressions of personal beliefs and interpretations. Others are shaped by obligatory structures and rules derived from religious tradition, within which individuals form their sacred understanding. Therefore, it can be said that there is not a single, uniform template for religious experience across all sacred spaces. In each sacred space, dynamic and unique interactions occur, leading to various and distinct forms of religious experience. From the perspective of religious experience, the sanctity of a space can be entirely personal and unique, meaning that one space may hold a particular form and level of sacredness for an individual or group, while other spaces may carry the same significance for others.



## تجربه دینی و فضای قدسی (بررسی نسبت تجربه دینی و فضاهای مقدس در شهر قم)

ابوتراب طالبی  دانشیار جامعه‌شناسی دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران

امیرحسین رضاقلی گل  \* کارشناسی ارشد مطالعات فرهنگی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران

### چکیده

هدف این مقاله فهم نسبت فضای قدسی و چگونگی تجربه دینی و همچنین بررسی ارتباط براساختی این دو از خلل نحوه شکل‌گیری تجربه دینی در چهار میدان مذهبی مهم شهر قم (حرم حضرت معصومه، مسجد جمکران، کوه خضر و گلزار شهدا) است. پرسش پژوهش این است که چه تفاوت‌هایی در الگوهای تجربه دینی کنشگران حاضر در فضاهای قدسی شهر قم وجود دارد؟ تجربه دینی افراد در هر یک از این میدان‌ها چه تفاوت‌هایی دارد؟ همچنین در این مقاله سازوکارهای تولید تجربیات خاص دینی در این میدان‌ها بررسی شد و فهمی زمینه‌مند از این مسئله ارائه گردید. در این پژوهش کیفی داده‌ها از طریق ۲۰ مصاحبه نیمه‌ساختاریافته و مشاهده گردآوری و با تکنیک تحلیل مضمون تحلیل و گزارش شده‌اند. نتایج نشان می‌دهد که تجربه دینیکنشگران متأثر از یگانگی ساختارها و فضاهای قدسی به‌مثابه فضای دینی یکسان نیست و همچنین صرفاً از سنت‌ها و آموزه‌های دینی برگرفته نشده‌اند؛ بلکه افراد بخش مهمی از درک و فهم قدسی خود را در فضاهای قدسی که بخشی از بافت‌های اجتماعی و زندگی روزمره‌شان است، به‌صورت بین‌الذهانی به‌صورت متفاوت شکل می‌دهند؛ لذا یک‌شکل و یک‌قالب تجربه دینی در تمام فضاهای قدسی وجود ندارد. در هر فضای قدسی تعاملاتی رخ می‌دهد که به اشکال مختلف و خاص تجربه دینی منتهی می‌شود.

کلیدواژه‌ها: تجربه دینی، فضای قدسی، امر قدسی، براساخت اجتماعی دین، جامعه‌شناسی دین.

## طرح مسئله

شهر قم به عنوان یکی از دو قطب مذهبی ایران و پایتخت جهان تشیع شناخته می‌شود. پیش‌فرض‌های غالب درباره دین و مطالعات دینی در شهر قم، حاکی از باور به نوعی دین‌داری یکدست، رسمی و سنتی است. روایتی که از پشتیبانی دولتی نیز برخوردار است. این تلقی از وضعیت دین‌داری در شهر قم باعث شده تا تنوع فضاهای دینی و اشکال مختلف تجربه دینی در این فضاها نادیده گرفته شوند. اماکن مذهبی قم شامل زیارتگاه‌ها، مساجد، مدارس علمیه، آرامگاه شخصیت‌های مذهبی - تاریخی و گلزار شهداست. مدارس علمیه، آرامگاه‌ها و مساجد عمدتاً در مرکز و مجاورت حرم قرار دارند؛ اما پراکندگی آن‌ها در سایر نقاط شهر نیز مشهود است. در واقع فضاهای مقدس خرد بسیاری وجود دارند که حول یک فضای قدسی مرکزی ایجاد شده‌اند. این فضاها اشکال خاصی از مناسک، مراسم و ایام و اوقات مقدسی برای خود دارند که در تجربیات دینی کنشگران حاضر در این فضاها جلوه گر است. برای مثال به نظر می‌رسد زائران مسجد جمکران شکل خاص و متفاوتی از تجربه دینی را دارند در این فضا گزارش‌های فراوانی از شفاگرفتن و معجزات تا عریضه‌نویسی و مناسک پرشور نیمه شعبان تا باورهای خرافی گزارش شده است. در گلزار شهدای علی بن جعفر، مزار سه هزار شهید جنگ تحمیلی، مدافع حرم و مدافع امنیت و حادثه منا قرار دارد که حدود هزار نفر از این شهیدان غیرایرانی هستند. شهیدانی با قومیت‌ها و ملیت‌های مختلف اروپایی تا عراقی و افغان و ترک و ایرانی در جوار امام زاده علی ابن جعفر که قدمت آن به قرن هشتم هجری می‌رسد، این مجموعه را تبدیل به یک مکان مذهبی و تاریخی متفاوت کرده است. در اعیاد ملی و مذهبی در ایام و در ساعاتی خاص از شبانه‌روز افراد زیادی با حضور در این مکان با شهیدان ارتباط معنوی می‌گیرند و به نظر می‌رسد تجربه دینی متفاوتی نیز دارند. کوه خضر جلوه متفاوتی نسبت به سایر فضاهای قدسی شهر قم دارد به گونه‌ای که قدمت آن به سه هزار سال قبل و پیش از اسلام برمی‌گردد. در این کوه غاری وجود دارد که به باور مردم محل عبادت خضر نبی بوده و قرن‌ها عارفان و صوفیان در این محل به عبادت و نیایش می‌پرداختند. مشاهدات

روزمره ما نشان می‌دهد جلوه قدسی این مکان به گونه دیگری سامان یافته است. در محل غار، مسجد کوچکی ساخته شده و تعداد زیادی از شهدای گمنام در دامنه آن کوه دفن شده‌اند.

جریان و تصویر غالب بر آن است که تصویر یگانه‌ای از فضاها و تجربیات دینی شهر قم ارائه شود. حتی مرور برخی تحقیقات پیرامون دین‌داری در شهر قم، همسو با باورهای عام، نوع دین‌داری در شهر قم را رسمی و سنتی تلقی می‌کنند و به تنوع میدان‌های دینی در مناطق مختلف شهر و کثرت و تنوع دین‌داری توجه ندارند. درحالی‌که به نظر می‌رسد در واقعیت زندگی شهر قم با تجربیات متفاوت دین‌داری مواجه هستیم و این تجربیات با زندگی روزمره جاری در فضاها متفاوت شهری پیوند خورده است. کشف و شناخت فرایندهای شکل‌گیری و بازتولید تجارب متفاوت افراد و ارتباط متقابل آن با میدان‌ها، می‌تواند فهمی درست از مقوله دین‌داری در شهر قم به دست بدهد. این پژوهش تلاش می‌کند تا با تمرکز بر کثرت و تنوع میدان‌ها مذهبی در شهر قم از خلال تجارب دینی و فرایندهای اجتماعی، مقولاتی که از چشم پژوهشگران دور مانده را کشف و معرفی کند. در این مقاله نشان داده شده که چگونه نمودهای عینی درون یک فضای قدسی، نوع درک و فهم قدسی افراد را شکل می‌دهد و متقابلاً ارزش‌ها و اهداف و بینش‌های افراد، در بر ساخته شدن آن‌ها مؤثر است. به نظر می‌رسد با کندوکاو در انگیزه‌ها، ارزش‌ها، نگرش‌ها و باورهای کنشگران هر یک از این فضاها قدسی و همچنین مطالعه میدانی فضاها قدسی و ارتباطی که بین فضای قدسی و تجربه دینی افراد وجود دارد می‌توان فهم درستی از تنوع فضای قدسی، تجربه دینی و ارتباط این دو به دست آورد. با توجه به آنچه گفته شد پرسش اصلی این است که چه تفاوت‌هایی در فضاها قدسی و الگوهای تجربه دینی وجود دارد؟ درک و تجربه دینی افراد در هر یک از این میدان‌ها چگونه است؟ این تجربیات خاص دینی در این مراکز چگونه تولید می‌شوند؟ هدف این پژوهش شناخت تفاوت‌ها و انگیزه‌ها و نگرش‌های غالب، سازوکار بازتولید دین‌داری از خلل مطالعه تجربه دینی صرف نظر از پیش فرض‌ها و جهت‌گیری‌های غالب، رسمی و یک‌دست است.

### پیشینه تحقیق

در حوزه دین‌داری و فضاها‌ی دینی تحقیقات مختلفی انجام شده است. استیون رندال در مقاله‌ای به نام فضاها‌ی مقدس و مکان‌های مقدس درصدد بیان تفاوت (space) و (place) با ارجاع به تجارب کنشگران در مکان‌های مقدس است. او این پرسش‌ها را مطرح می‌کند که چه چیزی یک مکان را مقدس می‌کند و چرا تقدس برخی مکان‌ها بیشتر است؟ چرا برخی مکان‌های خاصی وجود دارد که در آن راحت‌تر می‌توان حضور خدا را تجربه کرد؟ او عقیده دارد از نظر ادیان ابراهیمی مکان از اهمیت بالایی برخوردار است. وی اصطلاح "thin place" را برای اشاره به این مکان‌ها انتخاب می‌کند. او با استناد به کتاب مقدس مسیحیان و اشاره به پژوهش‌ها نشان می‌دهد، کاتولیک‌ها بسیار شدیدتر از پروتستان‌ها تجارب دینی را درک می‌کنند. وی عقیده دارد آنچه یک مکان مقدس را تبدیل به یک فضای مقدس می‌کند، حائل نازکی است که بین امر قدسی و انسان قرار دارد و به تجربه‌ی انسان عمق می‌بخشد (Rindahl, 2017).

ریچارد جکسون و راجر هنری در پژوهشی به نام درک فضای قدسی به دنبال فهم تجارب قدسی مورمون‌ها از طریق بررسی مکان‌های مقدس آنان هستند. آنان عقیده دارند که مورمون‌ها به سه سطح از تقدس باور دارند. فرهنگ مورمون به‌عنوان پایه‌ای برای آزمون اعتبار گونه‌شناسی پیشنهادی از دو پرسش‌نامه اجرا شده برای مورمون‌ها بهره برده است. پرسش‌نامه اول، یک نظرسنجی باز بود که تمام مناطق مهمی را که به‌عنوان مقدس شناخته می‌شدند، مشخص می‌کرد. سپس پرسش‌نامه دوم تهیه شد که پاسخ‌دهندگان را ملزم می‌کرد ۱۵ مکان یا منطقه مقدس را از نظر تقدس آن‌ها رتبه‌بندی کنند. آن‌ها به این نتیجه رسیدند که آن مکان‌هایی که به‌عنوان مقدس‌ترین تلقی می‌شوند، مکان‌های عرفانی-مذهبی هستند که مورمون‌ها معتقدند تماس بین قدرت‌های الهی و انسان رخ می‌دهد. مرتبه بعدی تقدس در مورد وطن اعمال شد. سرزمین‌های شناخته‌شده شامل یوتا و میسوری است که مورمون‌ها آن را سرزمین موعود می‌دانند. سومین و پایین‌ترین سطح فضای مقدس شامل مکان‌هایی است که برای مورمون‌ها اهمیت تاریخی دارند. (Jackson & Henrie, )

(2009)

در پژوهش‌های داخلی کرم‌اللهی در پژوهش بررسی وضعیت دین‌داری جوانان شهر قم، تلاش کرده تا با نقد مدل‌های سنخ‌شناسی غربی و ارائه الگوی بومی و مناسب با دین‌داری اسلامی، وضعیت دین‌داری جوانان شهر قم را در پیمایشی شامل ۶۰۰ نفر از جوانان ۱۵ تا ۳۰ سال نشان دهد. در این پژوهش، تعاریف نظری بر اساس منابع اسلامی، سه ساحت اصلی دین‌داری را به ترتیب اهمیت عقاید، اخلاقیات و شریعت معرفی می‌کند. عقاید، هسته اصلی و مرکزی دین و شریعت را پوسته ظاهری آن معرفی می‌کند؛ و اخلاقیات بین این دو قرار می‌گیرد. نتیجه پژوهش نشان می‌دهد که جوانان شهر قم التزام بسیار بالایی به عقاید دینی، اخلاقیات و تکالیف فردی دارند و در مقابل التزام نسبتاً پایینی به عبادت جمعی، احکام سیاسی و مشارکت دینی دارند (Karamollahi, 2016).

عسکری، بابادی در پژوهشی تحت عنوان: بررسی گستردگی و ژرفای برخی تجارب تفسیری دینی در حیات دینی مردم کاشان با بیان نمودهای تجربه تفسیری نزد مسلمانان که شامل: دعا‌های شخصی، استخاره، رؤیای صادقه، پیامدهای لقمه حلال و چشم‌زخم است، تلاش کرده این مقولات را در بین مردم کاشان بررسی کند. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که تجربه دینی و تفسیری در قرآن آمده است و تجربه تفسیری در بین زنان و مردان باهم متفاوت است و زنان بیشتر از مردان از این نوع تجربه برخوردار هستند (Askaribabadi, 2015).

نیازی، شاطریان، پاک زمان قمی در پژوهش تفاوت نسلی در دین‌داری در بین خانواده‌های روحانی و غیرروحانی شهر قم مسئله دین‌داری در شهر قم از بعد تغییر نسل را بررسی کرده‌اند. این پژوهش که در پی بررسی مؤلفه‌های دینی خانوادگی در تبیین تفاوت نسلی است، با پیمایش کمی و با کمک پرسش‌نامه از میان ۳۹۰ خانواده روحانی و غیرروحانی که دارای حداقل یک فرزند ۱۸ تا ۲۹ ساله بودند صورت گرفته است. در این پژوهش با رویکردهای توأمان خرد و کلان و با استفاده از نظریه دنیوی و ضد دنیوی شدن پیتر برگر، توافق بین نسلی گودنو و نسل تاریخی مان‌هایم تلاش شده تا تفاوت‌های بین نسلی و نقش خانواده در تعدیل این وضعیت بیان شود. در این تحقیق تعاریف دین رسمی ملاک



قرار گرفته و بر اساس مدل شجاعی زند، چهار بعد اعتقادی، عبادی، شرعی و اخلاقی را شامل می‌شود و معیار سنجش دین‌داری پاسخی است که افراد در مواجهه با پرسش‌های مربوط به این ابعاد می‌دهند. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد. رابطه معنادار تفاوت نسلی با توافق دینی، والدین و درک اهمیت دین‌داری برای پدران و اجتماعی کردن دین، تفاوت نسلی از نظر دین‌داری در خانواده‌های روحانی به‌طور معناداری کمتر از خانواده‌های غیرروحانی است (Niazi et al., 2016).

طالبی و سلامی، در پژوهش دین‌داری عامیانه: واکاوی عریضه‌نویسی برای چاه جمکران از منظر عریضه‌نویسان، به کشف تجربه کنشگران در مواجهه با امر قدسی و تشخیص دین‌داری آن‌ها در مسجد جمکران پرداخته‌اند. در این پژوهش کیفی، داده‌ها به‌واسطه مصاحبه عمیق، مشاهده همراه با مشارکت، گفت‌وگوهای دوستانه و بحث‌های گروهی جمع‌آوری شده و به روش تحلیل مضمونی تحلیل شده‌اند. در چارچوب نظری این پژوهش از نظریات متعدد سروش، شریعتی، لانگ و رابین ویلیامز جهت تبیین انواع دین‌داری و تعریف دین عامه استفاده شده و مؤلفه‌های دین عامیانه استخراج شده است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که پدیده عریضه‌نویسی را می‌توان با ویژگی‌های دین‌داری عامیانه بررسی کرد. نتایج تحقیق مذکور نشان می‌دهد کنشگران با نگرشی هدفمند و به دنبال برآورده شدن عینی حاجات و برطرف شدن مشکلات زندگی دست به کنش دینی می‌زنند. موقعیت‌هایی با عنوان کنش بر اساس موقعیت و کنش در شرایط ضرورت تعریف شده که متأثر از تقلید افراد به سبب حضور در یک موقعیت زمانی و مکانی بدون داشتن حداقل آگاهی است. نمادها و نشانه‌های ظاهری در این نوع دین‌داری بسیار مهم هستند. پژوهشگران معتقد هستند در دین‌داری عامیانه، تقدس لزوماً حاصل انتساب اشیا به امر قدسی بر اساس دین‌داری رسمی نیست. محققان بر این باور هستند که چیزهایی مقدس به حساب می‌آیند که از نگاه دین‌داری رسمی، دلیلی بر مقدس بودن آن‌ها وجود ندارد. در شکل‌گیری کنش عامیانه، منابع معتبر اهمیت چندانی ندارند؛ بلکه نقل‌قول‌ها و شنیده‌های افراد دین‌دار، مهم است و پذیرش ساده و بدون چون‌وچرای باورها و عدم نیاز به تدقیق در

روایت‌ها در این نوع دین‌داری مشهود است (Talebi & Salami, 2020).

مرور اجمالی پژوهش‌های قبلی نشان می‌دهد تجربه دینی یکی از ابعاد مهم دین‌داری است. نکته قابل ذکر دیگر در تحقیقات دین‌داری در شهر قم این است اکثر آن‌ها دین‌داری یک‌شکل و یک‌دست را در شهر قم مفروض می‌دانند. همچنین جایگاه تکثر میدان‌های مذهبی در شکل‌دهی به تجربه دین‌داری مورد توجه قرار نگرفته است. بررسی پیشینه پژوهشی در این مورد، ضرورت یک کار پژوهشی کیفی با توجه به تنوع تجربه دینی و تمرکز بر تنوع فضاهای مذهبی در شهر قم را نمایان می‌کند.

### چارچوب نظری

بنیاد نظری این تحقیق در مطالعه فضاهای قدسی و تجربه دینی بر رویکردی پدیدارشناسانه (با تأکید بر آرای برگر و لاکمن) و تفسیری (با تأکید بر رهیافت گیتز) استوار است. این رویکرد در تحلیل پدیده‌های دینی خصوصاً در مطالعه نسبت بین فضاهای قدسی و تجربه دینی غنی‌ترین مفاهیم حساس را در اختیار محقق قرار می‌دهد. صاحب‌نظران جامعه‌شناسی پدیدارشناختی معتقد هستند واقعیت برساختی اجتماعی است. واقعیت اجتماعی امر قدسی نیز در جامعه و به صورت دیالکتیکی و بین‌الذهانی از خلال فرایندهای بیرونی سازی، عینی‌سازی تعیین پیدا می‌کند و سپس افراد آن را درونی می‌کنند. محقق باید فرایندی را که این امر در آن رخ می‌دهد، تجزیه و تحلیل نماید. از این منظر ارتباط واقعیت و ادراک آن به زمینه‌ها و بافت‌های اجتماعی خاصی مربوط است که باید مورد تحلیل و بررسی قرار بگیرند. به تعبیر برگر و لاکمن، جامعه‌شناسی در واقع با تحلیل «ساخت اجتماعی واقعیت» سروکار دارد و وظیفه آن بررسی رابطه میان اندیشه افراد یعنی کنشگران و زمینه اجتماعی‌ای که این اندیشه‌ها در آن سر بر می‌آورند؛ یعنی مطالعه ناظر بر میدان‌ها است و بر مطالعه اصولی و منظم شرایط و عوامل اجتماعی تمرکز دارد (Berger & Lukeman, 2019:10).

در همین راستا پیتر برگر در کتاب سایه‌بان مقدس، جامعه را پدیده‌ای انسان‌ساخت و دیالکتیکی معرفی می‌کند و معتقد است که دائماً بر آگاهی انسان، تأثیر

می‌گذارد. در واقع جامعه حاصل اندیشه انسان‌هاست و جز هستی‌ای که از طرف آگاهی و کنش‌های انسان به آن داده شده، هیچ هستی دیگری ندارد. واقعیت‌های اجتماعی بدون انسان نمی‌توانند وجود داشته باشند؛ اما از سویی دیگر جامعه نیز انسان را تحت‌تأثیر خود قرار می‌دهد و او را تولید می‌کند. فرایند دیالکتیکی مدنظر برگر از سه مرحله تشکیل شده است که عبارت‌اند از: بیرونی‌سازی، عینی‌سازی و درونی‌سازی. بیرونی‌سازی به این معناست که انسان، آگاهی و هستی خود را دائماً از طریق فعالیت‌های انسانی، ذهنی و فیزیکی وارد جهان می‌کند. عینی‌سازی: به معنای تبدیل شدن این ساخته‌های برون‌ریزی شده به واقعیتی خارجی و مستقل از تولیدکننده خود یعنی انسان است. درونی‌سازی: به معنای انتقال مجدد این ساختارهای واقعیت اجتماعی، به درون ساختارهای آگاهی ذهن انسان است. (Berger, 2019:50). با الهام از این منظر، این تحقیق به رابطه متقابل بین فضاهای قدسی (به‌عنوان واقعیت عینی) و تجربه دینی (به‌عنوان امری انسانی) نظر دارد. در ادامه ابتدا توضیحاتی در مورد فضا و مکان مقدس در ادیان مختلف ارائه، سپس «تجربه دینی» تشریح و نسبت آن با فضاهای قدسی توضیح داده شده است.

**فضا و مکان مقدس:** مکان و فضاهای مقدس مهم‌ترین اشکال بروز مادی امور فراطبیعی و مذهبی هستند. اغلب در سنت‌های مذهبی، وجود یک محل قدسی برای عبادت و نیایش که به شکلی با امر قدسی ارتباط داشته باشد، بسیار مهم و ضروری است. این مکان‌ها با امر قدسی یا پدیده‌ای قدسی مرتبط شده‌اند. گاهی بروز یک اتفاق اسطوره‌ای یا حضور یک شخصیت مذهبی، یا دفن قدیسان در یک مکان به آن جلوه‌ای قدسی می‌بخشد. این مکان‌ها پویا و حاصل تجلی مادی و مقدس ارواح قدسی تلقی می‌شوند. در واقع فضا به این خاطر مقدس می‌شود که از نظر مردم محل بروز و ظهور امر مقدس است، در چپه ایست بر عالم ماورایی و قدسی.

تقدس مکان‌ها و فضاها با سازوکارها و فرایندهای متفاوتی شکل می‌گیرد. برخی از فضاهای قدسی، کاملاً هنجارمند و مشخص هستند مثل زیارتگاه‌ها. برخی دیگر جنبه

مقدس محدودتری دارند مثل مکان‌های تاریخی، برخی از فضاها در شرایط و زمان‌های خاصی میزبان یک صحنه مقدس بوده‌اند و تنها یادبودی از آن واقعه به آن جلوه‌ای مقدس بخشیده. برخی دیگر از فضاها به واسطه یک نماد و نشانه، مقدس شده‌اند مثل بناهای یادبود، مجسمه یا برخی محلات (Fakuhi, 2022:248).

یکی از مواردی که منجر به مقدس شدن یک مکان می‌شود وقوع یک رخداد است. برای مثال مسیحیان کلیساهایی را در جاهایی که رخدادهای مهمی در آن‌ها وقوع پیدا کرده به عنوان مکان مقدس ساخته‌اند. کلیسای جامع سنت پیتر و فضای مقدس واتیکان کاتولیک از آن جمله است. جایی که گزارش شده پیتر از حواریون عیسی (ع) کشته شده است. بعضی از فضاها نه به واسطه یک رخداد بلکه به دلیل یک فرد یا شیء مقدس، تقدس پیدا کرده‌اند. برای مثال کلیساهای جامع در جاهایی ساخته شده‌اند که یک شیء مقدس که به طور خاص آثار بازمانده‌های مادی یا بخشی از بدن قدیس است به آنجا آورده شده است تا تقدس در آنجا گسترش یابد (Day, 2013:35).

همان گونه که می‌دانیم در سه دین یهودیت، مسیحیت و اسلام، شهر قدس (اورشلیم) مکان مقدس است. در داخل شهر، برخی فضاها نسبت به سایر فضاها، بیشتر مقدس محسوب می‌شوند. برای مسیحیان این مکان‌های خاص، شامل آن بخش‌هایی است که مسیح آن‌ها را طی کرده، در آن‌ها رنج برده و آزار دیده و در نهایت دفن شده است. می‌دانیم در عصر حاضر، زائران مسیحی همچنان مسیری را که مسیح آن را برای رسیدن به محل مصلوب شدن طی کرده، پیاده طی می‌کنند. یهودیان امروزی هنوز در دیوار غربی یا دیوار ماتم جایی که روزی معبد آن‌ها ساخته شده بود، نیایش می‌کنند و توسل می‌جویند، مسلمانان نیز مسجدالاقصی را به عنوان قبله اول مسلمانان مقدس می‌دانند و در آرزوی آزادی آن هستند.

لازم به ذکر است همه فضاها مقدس در چارچوب باورمندان ادیان ابراهیمی شکل نگرفته‌اند. برای مثال در بعضی موارد یک پدیده طبیعی مقدس تلقی می‌شود. کوه فوجی، مرکز قدرت برای ژاپنی‌ها است. کوه مرو برای هندوها مقدس محسوب می‌شود. اغلب

اوقات رودخانه‌ها از جمله رود گنگ در هند مکان‌های مقدس محسوب می‌شوند و افراد برای شفا و معنویت، خود را در این رود می‌شویند (Eller, 2007:65).

می‌توان گفت هر مکانی که اعتقاد بر آن باشد که یک روح یا امر مقدس در آن ساکن است چه خانه باشد، چه رودخانه یا کوه و تپه یا درخت و غار می‌تواند یک فضا برای تقدس‌یابی یا حداقل تمرکز مکانی امر معنوی باشد. همچنین برای انسان‌ها این امکان وجود دارد که یا به واسطه تمرکز توجهاتشان بر رخدادی که در یک مکان خاص رخ داده، یا توسط وارد کردن قدرت یا دلالت معنوی به آن مکان خاص، فضای مقدس را ایجاد کنند.

در جهان اسلام (سنی و شیعه) مکان‌های مقدس متعددی وجود دارد. از مهم‌ترین آن‌ها شهرهای مکه و مدینه هستند. یکی از واجبات دینی مسلمانان رفتن به زیارت کعبه یا مناسک حج، حداقل یک‌بار در طول دوره زندگی‌شان است. در داخل شهر مکه و مدینه نیز برخی نقاط و فضاها و مکان‌ها از سایرین، مقدس‌تر و لاهوتی‌تر هستند. کعبه در مسجدالحرام که به‌عنوان مرکز جهان‌بینی مسلمانان در نظر گرفته می‌شود یا شهر مدینه با مسجد پیامبر که گنبدی سبزرنگ دارد، در صدر اسلام به دستور پیامبر اسلام ساخته شده از تقدس بسیاری برخوردار است. در میان مسلمانان مسجد به‌عنوان یک مکان مقدس اسلامی که به صورت روزانه در آن به عبادت پرداخته می‌شود نمودی از فضایی مقدس و معنوی است و معماران در طول تاریخ از صدر اسلام تا کنون به انواع روش‌ها سعی نموده‌اند تا این مفهوم، یعنی تقدس را به روش‌های گوناگون به مخاطب خویش که همان مؤمنان هستند القا نمایند. مساجد نشان‌دهنده ابعاد گوناگون معنوی و مقدس هستند (Haghtalab & Karevan, 2013:22). در بسیاری از کشورهای اسلامی مقبره قدیسان و ائمه مکان‌های قدسی تلقی می‌شوند. همچنین در کشورهای اسلامی فضاهایی وجود دارد که به استناد رخدادهای خاصی که در آن‌ها وقوع یافته مقدس شمرده می‌شوند؛ مانند محل جنگ احد یا غار حرا که در میان بخشی از مسلمانان مقدس تلقی می‌شوند. از منظر تحلیل واقعیت اجتماعی قدسی و غیرقدسی بودن فضای واحد به‌انگاره و تفسیر کنشگران و معتقدان

برمی‌گردد. برای مثال غار حرا برای گروهی مقدس و برای گروهی دیگر غیر مقدس است. در جمع‌بندی می‌توان گفت از منظر جامعه‌شناختی، با عنایت به آنچه گفته شد به نظر می‌رسد فضاهای مقدس در یک رابطه دیالکتیکی بین امر ذهنی و امر بیرونی پدیدار می‌شوند. در یک سوی آن تلقی و باوری است که در نزد مؤمنان وجود دارد. این باور بر اساس نیازهای انسان به پیوند با هستی و امر متعالی و معنی‌دار کردن و توجیه‌پذیر کردن زیست واقعی شکل می‌گیرد و از سوی دیگر بافت و زمینه اجتماعی - تاریخی امکان آن را فراهم و حدود آن را مشخص می‌کند. همان‌گونه که ملاحظه می‌شود فضاهای قدسی تفاوت و تنوع بسیاری دارند. همچنین به نظر می‌رسد فضاهای متفاوت با تجربه دینی متفاوتی پیوند خورده است. در ادامه پیوند آن‌ها، پس از توضیح تجربه دینی، بیشتر توضیح داده شده است.

**تجربه دینی: دیدگاه‌های متعددی در مورد تجربه دینی وجود دارد. برای نمونه** در ادامه به برخی از آن‌ها اشاره شده است. برخی از اندیشمندان بعد تجربی دین را مهم‌ترین بعد می‌دانند، زیرا عقیده دارند بدون درک و دریافت احساس دینی از طریق تجربه در انزوا و به صورت شخصی، سایر ابعاد نیز مقبولیت لازم را نخواهند داشت. آنان باور دارند که لازمه موفقیت دین، درک و تجربه دینی جهان است. باورداشتن به ذات قدسی مستلزم تجربه قلبی و متفکرانه به همراه آرامش است؛ یعنی ایجاد رابطه‌ای احساسی بین فردی که دعا می‌کند و خداوند متعال (Smart, 2019:12-19).

از نظر «اتو» امر قدسی دارای معنایی مثبت و منفی است که قابلیت درک شدن دارد. این امر در درون خویش صاحب قدرتی است که مؤمنان را به نوعی خشوع و خضوع خالصانه وامی‌دارد. او معتقد است بشر در اصل تجربه دینی دارد، نه دین. یک تجربه احساسی مبهم اما پر قدرت که فرد را در خود غرق می‌کند. وی معتقد است تجربه دینی احساسی است که ذهن انسان اقدام به سروشکل دادن به این تجارب می‌کند تا آن را عقلانی سازد. ذهن انسان همیشه فعال است و سعی می‌کند تمام تجربیات بشری را در چهارچوب‌های مفهومی خود جا بدهد و قابل فهم کند. اسطوره‌ها و ادیان تماماً نتیجه تجربه

دینی هستند. دین و اسطوره وقتی پیدا می‌شود که ذهن، آن تجربه احساسی را با مفاهیم خود توضیح بدهد به عقیده او تو تجربه دینی نیز یک تجربه است، اما تفاسیرش در هر زمان و هر فرهنگ متفاوت است و منجر به پیداشدن ادیان و فرقه‌های مختلف شده. تجربه در همه این‌ها یکی است و بخش ثابت تجربه بشری است. همان‌طور که گاهی از زیبایی به وجد می‌آییم، گاهی هم این تجربه دینی را حس می‌کنیم و این تفاسیر است که متفاوت است (Otto, 2002:36).

میرچا الیاده امر قدسی را مفهومی مرتبط با یک ساحت کاملاً متفاوت از واقعیت‌های طبیعی می‌داند. او نخستین تعریف از امر قدسی را در مقابل و مخالف امر عرفی تعریف می‌کند (Eliade 1956:30) این تعریف اشاره به تمایز مقدس و نامقدس دارد. تفکیک مقدس و نامقدس توسط میرچا الیاده نقش مهمی در دین‌پژوهی دارد. الیاده معتقد است که یک مکان مقدس به واسطه ارتباط با یک پدیده قدسی یا به وسیله نمادها و نشانه‌های تجلی قدسی است که ساخته می‌شود. در واقع فضا به این خاطر مقدس می‌شود که محل بروز و ظهور امر مقدس است و در نتیجه ایست بر عالم ماورایی و قدسی (Eliade, 1956:22).

به نظر الیاده در تمام ادیان، دین‌داران میان دو سطح مقدس و نامقدس فرق می‌گذارند. نامقدس قلمرویی است که ما هر روز با آن‌ها سروکار داریم؛ قلمرویی معمولی و غیرمهم. مراد مکان‌هایی است که اهمیت خاص دینی برای ما ندارند. مقدس مقابل چنین اموری است. مقدس فضای امور فوق‌طبیعی و مکان‌های غیرعادی است. نامقدس در معرض نابودی و زوال است، ولی مقدس همیشگی، اصیل و واقعی است. نامقدس صحنه‌ای از حیات بشر را در برمی‌گیرد که تغییر می‌پذیرد و کهنه می‌شود. ولی مقدس عرصه‌ای است که زنده است و ترتیب و کمال دارد. به نظر الیاده چشمه دین از همین تمایز نهادن میان مقدس و نامقدس می‌جوشد. (Eliade, 1956:26).

ویلیام جیمز در کتاب تنوع تجربه دینی، دین نهادینه‌شده و دینی شخصی را از هم تفکیک می‌کند. او معتقد است که دین نهادینه‌شده رو به الوهیت دارد و دین شخصی انسان را مدنظر قرار می‌دهد. او معتقد است که حداقل در یک معنا دین شخصی و فردی بنیادی‌تر از دین رسمی است چراکه این نهادها از زمان تأسیسشان بر سنت‌ها متکی بوده‌اند؛ اما بنیان‌گذاران اصلی ادیان قدرت خود را در اصل مدیون تجربه دینی و ارتباط شخصی و فردی و مستقیم با خداوند هستند. او دین را احساسات، اعمال و تجربیات افراد در تنهایی خویش تا به آن حد که خود را در ارتباط با چیزی که الوهیت تلقی و احساس کنند می‌داند. او عقیده دارد که تجربه دینی بر یک حالت ذهنی جدی دلالت می‌کند و حامل این پیام است که هر آنچه در عالم وجود دارد عبث و بیهوده نیست (James, 2020:61).

شلایرماخر به این مسئله توجه کرد که دین، یک مجموعه عقلانی و قابل اثبات نیست. شلایرماخر معتقد بود دین یک مجموعه گزاره نیست که وقتی همه را اثبات کردیم، سپس دین دار شویم. دین یک احساس و تجربه است، احساس وابستگی مطلق. این احساس که انسان خود را در تمام زمینه‌ها به چیزی بزرگ‌تر و قدرتمندتر وابسته می‌داند (Schleiermacher, 2019:114). او تلاش می‌کرد تا گوهر دین را عاری از نظم‌های اعتقادی الزام‌آور و تهی از ابعاد اجتماعی تفسیر کند به گونه‌ای که تجربه دینی در انزوا و به صورت فردی اصل دین باشد.<sup>۱</sup>

در نگاه تفسیری گیرتر از دین و تجربه دینی نیز ادراک و احساس کنشگران اهمیت کلیدی دارد. وی معتقد است مذهب به فراسوی واقعیت‌های زندگی روزمره نظر دارد. از این نظر واقعیت‌های گسترده‌تر فراطبیعی نظم زندگی طبیعی را تکمیل می‌کند. اغلب کنش‌های مؤمنان بر اساس پذیرش و ایمان به این مسئله است. چشم‌اندازی که ایمان راسخ را جایگزین منطق تجربی (اثباتی) می‌کند. باورهای مذهبی در فضایی که تمامی یک

---

۱. او قصد داشت تا از این طریق دین را از نقدهای تندوتیز اندیشمندان روشنگری مصون بدارد.



شخص را از آن خود می‌سازد او را به حالت وجودی دیگری انتقال می‌دهد. به‌طور کلی می‌توان گفت مفاهیم مذهبی به فراسوی زمینه‌های مابعدالطبیعی خود می‌روند تا چارچوبی از اندیشه‌ها را فراهم کنند که مطابق با آن به طیف گسترده‌ای از تجارب عقلانی، عاطفی و اخلاقی صورت معناداری بیخشد (Geertz, 2020:161).

در مجموع می‌توان گفت تجربه دینی وجوه ادراکی و عاطفی حاصل از مواجهه انسان با امر قدسی است از طریق مشارکت و در آمیختن با فضاها، مراسمات و عباداتی که میانجی ذات قدسی هستند و ادراکات و احساسات انسان را تحت تأثیر قرار می‌دهند. به بیان ساده‌تر تجربه دینی دو وجه دارد: وجه ادراکی و وجه عاطفی. در تعریف گیرتز از دین به مثابه نظام فرهنگی این دو وجه عاطفی و ادراکی بسیار برجسته است خصوصاً وقتی می‌گوید دین نظامی از نمادها است که حالت‌ها و انگیزه‌های نیرومند، فراگیر و بلندمدت را در انسان پدید می‌آورد و مفاهیمی را صورت‌بندی می‌کند که وجودی عام دارند و این مفهوم‌ها را با چنان هاله‌ای از واقعی بودن می‌پوشاند که آن حالت‌ها و انگیزش‌ها را بسیار واقع‌بینانه نشان می‌دهد (Geertz, 2020:117)؛ لذا تجربه دینی ادراک‌ها و احساساتی است که افراد در مواجهه با امور قدسی پیدا می‌کنند. تجربه دینی ممکن است در عرصه عمومی و در اجتماع حاصل شود یا در خلوت و تنهایی. آنچه مسلم است تجربه دینی یک وجه شخصی قوی دارد. این ویژگی در تجربه دینی امکان فراتر رفتن از الزامات رسمی و ساختاری را ممکن می‌کند.

با عنایت به آنچه گفته شد، تجربه دینی با فضای قدسی پیوند عمیقی دارد. افراد بر اساس قرار گرفتن در فضاها، مختلف به تجربه دینی متفاوتی دست پیدا می‌کنند. در شهر قم فضاها، قدسی متفاوت هستند. همچنین تجارب دینی افراد نیز تفاوت‌های جدی دارند. فضای قدسی و تجربه دینی رابطه متقابلی دارند. از این رو می‌توان گفت فضاها، قدسی با تجربه دینی متفاوتی قرین هستند. تجربه دینی افراد حاصل رابطه دیالکتیکی بین انگیزه‌ها، تمایلات، جهت‌گیری‌های فردی در زندگی روزمره و میدان‌هایی است که در آن حضور دارند. میدان‌های مذهبی که دین‌داران قمی در آن حضور پیدا می‌کنند تفاوت‌های جدی با

هم دارند. تجربه دینی کنشگران میدان‌های مذهبی مختلف متفاوت است. از این رو ما به دنبال شناخت و درک فضای مذکور از منظر افراد، چگونگی تمایز مقدس و نامقدس، معانی و انواع احساسات و ادراکات آن‌ها و تفاوت در تجربه دینی هستیم. به نظر می‌رسد از طریق بررسی تجارب زائران در میدان‌ها مختلف با نگرش بر ساخت‌گرایانه این امکان ایجاد می‌شود تا درک و فهم کاملی از پیدایش محتویات و طرز فکر و تصور موجود در این میدان‌ها کسب کنیم و نشان بدهیم که نمودهای عینی متنوع درون یک شهر مذهبی چه ارتباطی با نوع درک و فهم دینی افراد دارد.

### روش تحقیق

با توجه به ویژگی موضوع و هدف پژوهش این پژوهش به روش کیفی انجام شده است. پرسش اصلی این است که چه تفاوت‌هایی در فضاهای قدسی با توجه به الگوهای تجربه دینی وجود دارد؟ درک و تجربه دینی افراد در هر یک از این میدان‌ها چگونه است؟ و این تجربیات خاص دینی در این مراکز چگونه تولید می‌شوند؟

فضاهای چهارگانه مورد مطالعه که بخشی از زندگی روزمره کنشگران شهر قم هستند در حالت طبیعی خود مورد مطالعه قرار گرفتند و با درگیر و فعال کردن سوژه‌های مورد مطالعه از طریق کنشگری و مشارکت در قواعد هر یک از میدان‌ها کشف معانی و انگیزه‌های کنشگران دنبال شدند. در این راستا ما از مصاحبه نیمه ساختاریافته و مشاهده بهره برده‌ایم. با استفاده از ۲۰ مصاحبه نیمه ساختاریافته به ارزیابی کنش‌ها، نگرش‌ها، برداشت‌ها و تجارب پرداخته شد. مصاحبه‌شوندگان افراد بالای ۲۰ سالی بودند که با میدان‌های مدنظر ارتباط دیرینه و عمیقی داشتند. با توجه به فضای شهر قم اکثر مصاحبه‌شوندگان طلبه بودند؛ اما بین آنان کارمند، فرهنگی، دانشجو و دارای مشاغل آزاد نیز حضور داشتند. در این پژوهش به جهت تأکید بر فهم و درک کنش‌ها و افزایش دقت، یافتن افرادی که دارای تجربه و دانش در رابطه با موضوع باشند با توجه به گستردگی و تعدد میدان‌ها اهمیت داشت. از این رو ابتدا یک نمونه ایده‌آل از جهت ارتباط عمیق با میدان انتخاب شد و نمونه‌های بعدی توسط آنان معرفی شدند و از این طریق به روش گلوله‌برفی به زنجیره‌ای از

نمونه‌ها دسترسی پیدا کردیم. رجوع به نفرات بعدی در هر میدان تا جایی ادامه یافت که اطلاعات موردنیاز در رابطه با هر میدان کسب شد و به اشباع رسید. این نمونه‌های از پیش تعیین شده به وسیله مشاهده و مصاحبه نیمه‌ساختاریافته مورد مطالعه قرار گرفتند.

در جریان استفاده از ابزارهای جمع‌آوری داده‌ها ابتدا ابزار مشاهده مورد استفاده قرار گرفت؛ به دلیل اینکه میدان‌های مدنظر مکان‌های عمومی هستند، مانع خاصی در اجرای این روش وجود نداشت. هدف از مشاهده در ابتدا آشنایی با میدان و توصیف کلی فضا بوده است. این روش امکان مشاهده میدان و رفتارها و تعاملات در جریان طبیعی میدان را امکان‌پذیر کرد. تلاش ما در این فرایند تعریف دقیق و کامل چیزی بود که به صورت علمی مشاهده شده بود. فضای میدان‌ها و کنش‌های افراد در بخش‌های مختلف تمام میدان‌ها در پنج نوبت در ساعات و ایام مختلف به مدت یک ساعت مشاهده شدند و بر اساس تکرار ثبت شدند. همچنین جزئیات و ویژگی‌های میدان‌ها و امکانات ثبت شده و به موقعیت جغرافیایی نیز اشاره شده است.

در مرحله بعد با توجه به ماهیت اکتشافی تحقیق و کشف تجارب دینی و پیچیدگی آن، از مصاحبه نیمه‌ساختاریافته که روشی مناسب برای جمع‌آوری داده‌هاست استفاده شد. از آنجایی که ما به دنبال تجربیات افراد هستیم، پرسش‌هایی طراحی شد که با فهم و تفسیر مصاحبه‌شوندگان همراه باشد. ابتدا فهرستی از موضوعات و سؤالات تهیه شد تا در جریان مصاحبه، بتوان اطلاعات و تجربیات افراد را با پاسخ‌های آزاد به دست آورد. در این روش از علاقه تجربه‌گران به ابراز باورهایشان به صورت شفاهی استفاده شد که لازمه انجام آن، ارتباط دوستانه، بدون جهت‌گیری و تمسخر، نشان‌دادن علاقه و توجه به اظهارات مصاحبه‌شونده، نظم و ترتیب در پرسش‌ها، ایجاد محیط آرام و اطمینان‌بخش و توجه به ویژگی‌های روانی مصاحبه‌شونده است. با استفاده از مصاحبه نیمه‌ساختاریافته به نظریه شخصی افراد یعنی دانش اختصاصی هر مصاحبه‌شونده در رابطه با موضوع از خلال تجارب دینی خود دست یافتیم. در این روش مصاحبه‌شونده به صورت خودانگیخته و در پاسخ به یک سؤال باز واکنش نشان می‌دهد و تلاش می‌کند با دانش خود اطلاعات عمیقی را از

تجارب خود ارائه بدهد و محتوای این نظریات شخصی در طول مصاحبه تکمیل می‌شود. ما موضوعات مدنظر خود را بر اساس پرسش و اهداف پژوهش از قبل مشخص و با طرح یک سؤال باز مطرح کردیم و پاسخ‌های مصاحبه‌شونده مبنای طرح سؤالات مواجهه‌ای بودند. در این روش امکان انعطاف و توضیح بیشتر توسط مصاحبه‌شونده و هدایت و پرسش‌های جدید و بازگشت به سؤالات کلیدی جهت کسب اطلاعات غنی‌تر، برای ما وجود داشت. در بخش تحلیل و تفسیر نیز توجه به تنوع، ابعاد و محتوا و ویژگی‌های میدان‌های مورد مطالعه در دستور کار بوده؛ زیرا در این پژوهش کیفیت و ویژگی‌های پدیده‌های مورد مطالعه از جنبه‌های مختلف واجد اهمیت بوده است.

این پژوهش که با فهم و تفسیر تعاملات، تجربیات و کنش‌های افراد در میدان‌ها سروکار دارد، با تفسیر و عاملیت پژوهشگران نیز همراه بوده به گونه‌ای که در ابتدا به شناسایی ایده‌های ضمنی، معنادار و صریح در داده‌های به دست آمده پرداخته شد سپس با مطالعه و تدقیق در متون مصاحبه‌ها و مستندات حاصل از مشاهدات، به ویژگی‌های مشترک در میان داده‌ها توجه شد و الگوهای معنایی شناسایی شدند. در مرحله بعد الگوها و تفاسیر استخراج شده از داده‌های خام دسته‌بندی شدند و با خلاصه کردن الگوهای داده‌های بزرگ و توصیفی عمیق از مجموعه اطلاعات، رابطه‌ی تجربه دینی و مکان‌های مقدس نشان داده شدند.

در فرایند شناخت و استخراج مضامین دو عامل تکرار و تمایز مورد توجه قرار گرفت. تکرار یک مضمون نشان‌دهنده اهمیت آن در میان مصاحبه‌شوندگان و رفتارهای مشاهده‌شده در میدان است. هر مضمون در چند نمونه تکرار شده و درجه‌ای از تکرارپذیری را نمایش می‌دهد. در رابطه با تمایز هر چند نمی‌توان به طور مشخصی از جهت همپوشانی مضامین تفکیک قائل شد؛ اما تا جای ممکن به این مسئله توجه شده تا مضامین دامنه مفهومی خاص خود را در برگیرند

در این روش پس از جمع‌آوری داده‌ها به یادداشت‌برداری و بر اساس آن‌ها، به تفسیر پرداخته شد و سپس با استخراج کدهای توصیفی، ابتدا مضامین آزاد و سازمان‌دهنده و

در نهایت مضامین و مقوله‌های اصلی استخراج شدند.

**میدان‌های تحقیق:** چهار میدان و فضای قدسی مشهور مهم در شهر قم عبارت‌اند از: ۱- حرم حضرت معصومه ۲- مسجد جمکران ۳- کوه خضر ۴- گلزار شهدای علی ابن جعفر. حرم حضرت معصومه واقع در خیابان ارم و مرکز شهر قم است. در گذشته این حرم خارج از شهر بوده؛ اما به مرور زمان شهر در اطراف حرم گسترش یافته و امروزه در مرکز قرار دارد. سهولت دسترسی، امکانات کافی و گستردگی فضا به گونه‌ای است که بسیاری از ساکنان شهر ناگزیر با این میدان مواجه می‌شوند و گاه زیارت کوتاهی می‌کنند و به مسیر خود ادامه می‌دهند. در اطراف حرم نهادهای فرهنگی و مذهبی متعددی وجود دارد که برخی از آنان زیر نظر حرم اداره می‌شوند. حوزه‌های علمیه و مدارس دینی معتبر و صاحب‌نام در مجاورت این حرم بنا شده‌اند.

مسجد جمکران در ۶ کیلومتری جاده کاشان - قم در محله‌ای که سابقاً روستای جمکران نامیده می‌شده و امروزه بخشی از حاشیه شهر است قرار دارد. این منطقه که غالباً بافت فرسوده دارد محل زندگی فرودستان و مهاجران افغانستانی است. برخلاف حرم که در آن تأکید بسیار زیادی بر بیان عمیق دین و دوری از سطحی‌نگری می‌شد در این میدان توجه به ظواهر از اهمیت بالایی برخوردار است. در این میدان حضور پرشور و حتی ظاهری مردم دلیل تقدس و باعث رونق این فضا دانسته می‌شود و باورها، روایت‌ها و کنش‌های عامیانه مورد پذیرش قرار می‌گیرند

کوه خضر در ۶ کیلومتری جنوب شهر قم و در منطقه‌ای مرتفع قرار دارد. در قله این کوه مسجدی بنا شده که به نام مسجد کوه خضر معروف است و طبق گفته‌ها و شنیده‌ها سابقاً غاری بوده که خضر در آن عبادت می‌کرده. در دامنه کوه چهارده شهید گمنام دفاع مقدس دفن شده‌اند. به سبب موقعیت و ارتفاع این میدان بسیاری از کنشگران به این مکان به چشم یک فضای تفریحی نگاه می‌کنند

گلزار شهدای علی بن جعفر در مجاورت امام‌زاده و قبرستان علی بن جعفر از فرزندان امام صادق واقع در بلوار بسیج، فاصله‌ای اندک تا حرم دارد و در مرکز شهر و محلات

قدیمی شهر قم است. این مکان ترکیبی از سه بخش امامزاده، قبرستان و گلزار شهداست که بخش قبور شهدا سقف پوشیده و با المان‌های مقدس تزیین شده‌اند و حس و حال متفاوتی نسبت به سایر بخش‌های میدان دارد

### یافته‌های تحقیق

در بخش یافته‌های تحقیق ابتدا تجربه دینی در فضاهای چهارگانه توصیف شده است. در ادامه با مقایسه تفاوت تجربه دینی در فضاهای قدسی تفاوت‌های تجربه دینی در فضاهای مختلف نشان داده شده است.

### تجارب دینی در فضاهای چهارگانه

تجارب دینی در حرم: در حرم حضرت معصومه (س) کنشگران درک کلی با شمولیت از امر دینی دارند. آن‌ها غالباً معتقدند که امر قدسی می‌تواند در تمام شئون زندگی کمک‌کننده و نجات‌بخش باشد. ارواح قدسی می‌توانند باعث تقویت ایمان و معنویت افراد شوند و آن‌ها را به راه راست هدایت کنند و به‌طور خاص زیارت این مکان پاداش اخروی بهشت را نصیب مؤمنان می‌کند.

«امیررضا، ۲۴ ساله قم: گاهی اوقات ممکنه یه شخصی یه چیزی متوجه بشه حالا این که من بشخصه اتفاقی توی زندگیم افتاده باشه یا نه نسبت به این بقعه مقدس چیز خاصی شاید ذهنم نرسه ولیکن خب تسهیل مثلاً شرایط تحصیل این که اوادم اینجا خودش به لطف بی‌بی بوده البته ما طبق باورهامون همه چی رواز جانب این بزرگواران می‌دونیم یعنی این که کارمون راه افتاد حقیقتش یه سرپناهی جور شد برا ما».

ارواح قدسی همچنین باعث آرامش روحی و روانی افراد می‌شوند و مکان مقدس به‌عنوان یک مأمن و جایگاه آرامش‌یابی برای مؤمنان شناخته می‌شود. بسیاری از مشکلات مادی از قبیل بیماری، مشکلات مالی، ازدواج، ناباروری و غیره به دست ارواح قدسی قابل حل است.

«علی، ۴۹ ساله، بختیاری: معجزه همینکه که من به عنوان یه طلبه تو قم ساکنم یه شهریه طلبگی می گیرم. تا حالا والله برکت این بانوست اعتقادم آینه که به برکت این بانو این همسایه بزرگوار حضرت معصومه که ما خدمتشم تا حالا به هیچ بنی بشری احتیاج پیدا نکردم. من طلبه م برادرم هم پرستاره دو جا هم کار می کنه بیست میلیون هم حقوقشه برادر من زنگ میزنه از منی که ماهی سه چهارتومن شهریه بهم میدن قرض میگیره».

ارواح قدسی عنایت ویژه‌ای به مقام شهدا و خانواده شهدا دارند:

«حسین، ۳۹ ساله، سبزوار: یادمه ولا پدر و مادر ما خدا رحمتشون کنه به رحمت خدا رفتند خانواده شهید هم بودند و اینها تقریباً سی و پنج سال سی و چهار سال چشم انتظار اخویمون بودند. من گاهی اوقات به مادر اشاره می کردم که عرض می کردم مادر دعا کن برامون اون ها تو سبزوار بودند اونها فرمود من به حضرت معصومه گفتم که خودت این ها رو بردی قم خودت هم هواشون و داشته باش همین کارشون رو درست کن».

امر قدسی می تواند در زمینه علم آموزی و مسائل علمی نیز نجات بخش باشد:

«محمدحسن، ۲۵ ساله، تبریز: نقله که ملاصدری شیرازی که صدرالمتهلین نام داره میگه که خب کهک رو که نمیدونم می شناسید یا نه اطراف قمه ایشون می فرمایند که من وقتی که یک مسئله ای برام حل نمی شد از کهک پیاده میومدم سمت قم و زیارت می کردم و این مسئله برام به برکت زیارت حضرت معصومه حل می شد».

ارواح قدسی در این میدان حتی حافظ جان زائران است و به نوعی جان و مال آنان را

بیمه می کند:

«محسن، ۳۲ ساله، اصفهان: خودم میدونم اینو میدونم که با یه پراید پکیده داغون مدل هشتاد و پنج دارم هفته ای یه بار میام قم و برمیگردم اصفهان و اتفاقی نمیافته خب کی داره اینو محافظت می کنه ازش مگه من کورم خب دارم می بینم حضرت

دارن از لحظه‌ای که پامو از خونه می‌زارم بیرون مواظب منان حضرت معصومه  
سلام الله علی‌ها مراقبت می‌کنن از من مواظب منن اشتباه نرم کج نرم خطا نرم اینو  
احساس می‌کنم به چشمم می‌بینم».

تجارب دینی در حرم همه‌جانبه هستند به این معنا که در حرم این تجارب در سه سطح  
مادی، معنوی و روحی و روانی اتفاق می‌افتد. در تجارب قدسی این میدان کنش‌های  
عقلانی نمود دارد و عنایات قدسی به شکلی عقلانی اعطا می‌شود. در این تجارب ارواح  
قدسی واسطه می‌شوند تا دروازه‌های عالم معنا به روی انسان گشوده شود. ارواح قدسی  
کم‌تر و سخت‌تر به حوائج و خواسته‌های مادی پاسخ می‌دهند که آن نیز به حکمت الهی  
بستگی دارد و دلایل عقلانی دارد. در این میدان ارتباط با امر خالص قدسی در نتیجه  
تعامل‌ها و واسطه‌ها اتفاق می‌افتد، در این میدان خداوند همه‌چیز را برنامه‌ریزی می‌کند و  
تمام این تعاملات تحت سلطه اراده خداوند است؛ اما در این چارچوب اراده و کنش  
انسان‌ها نیز دارای اهمیت است. انسان کامل یا روح قدسی از طرف خداوند اختیارات بسیار  
زیادی دارد و خود می‌تواند در چارچوب اراده خداوند در زندگی افراد تأثیرگذار باشد یا  
می‌تواند از علمای دین واسطه و واسطه‌های دیگری انتخاب کند. انسان‌ها ابتدا باید حداقلی  
از ایمان را داشته باشند و سپس در اثر تلاش‌های دینی و عبادات و زندگی مؤمنانه می‌توانند  
به اندازه ایمانشان از کرامات، عنایات و الطاف امر قدسی بهره‌مند شوند.

تجارب دینی در مسجد جمکران: در جمکران کنشگران ایمان و باوری مثال‌زدنی به امام  
زمان دارند.

«یحیی، ۲۴ ساله، قم: مثلاً ما تو زیارت جامعه کبیره می‌خوانیم از حضرت امام هادی  
(ع) که میگن و عادتکم الاحسان و سجیتکم الکریم یعنی اصلاً فرض نداره شما  
فکر کنید که میاید تو این مسجد دست خالی میری».

آنان شاهد موارد فراوانی از گره‌گشایی برای خود و دیگران بوده‌اند. مسائلی از قبیل شفا،  
مسائل مادی و مالی و مسائل معنوی به دست ارواح قدسی این مکان حل شده و این یک



باور پذیرفته شده و امری بدیهی تلقی می شود. این گره گشایی به واسطه رابطه احساسی و احساس آرامش معنوی صورت گرفته و حتی در مسائل پیش پا افتاده نیز رخ می دهد. کنشگران در تجربیات خود معتقدند که بسیاری از افراد از سر ناچاری و استیصال به ارواح مقدس این میدان پناه می آورند و با اوج گرفتن ارتباط احساسی، بدون شک خواسته ها و حاجات خود را می گیرند:

«سیدعلی، ۴۰ ساله، اراک: بعضی ام هستش که خب میان با نیت و حاجت خاصی هستن، حاجتشون رو می گیرن بعضیا هستش که واقعاً از همه جا منقطع می شن وقتی انسان از همه جا منقطع بشه و سیمش متصل به امام زمان بشه اونجا مطمئن باشین که یقیناً می گیره حاجتش رو».

امر قدسی می تواند بیماری های صعب العلاج را درمان کند:

«ناصر، ۵۲ ساله، قم: به شدت دلم شکست دیگه به امام زمان تو دلم به زیونم چیزی نیوردم، تو دلم گفتم یا امام زمان من این همه رفتم این ورو، اون ور این همه این دکتر، اون دکتر رفتم نتیجه نگرفتم حالا که او مدم در خونه شما شما هم منو می خوای ناامید برگردونی، می گفت من اینو تو دلم از آخر مسجد تا دم در ورودی مسجد که می خواستیم پا شدیم که برمی گشتیم هی تو دلم گفتم با امام زمان وقتی رسیدیم به دم در مسجد که بیایم بیرون چند تا پله ای که دارد از شبستان امیرالمؤمنین کنار مسجد مقام داره که بیایم بیرون هی حس کردم که بدنم داره سفت میشه بعد از ۱۰ سال پاهام داره قرص می شه محکم میشه».

«احسان، ۳۵ ساله، یزد: اخوی مون سرطان بدجور گرفته بودن که یادمه بچه دخترمون کوچولو بود بهش می گفتم این جوری دعا کن السلام علیک یا امام زمان عمومون خوب شن این کوچولو بود این دعاش بود و به برکت دعای این بزرگوار و عنایاتی که شده بود که برادرمون هم بعد از اینکه عملشون کرده بودند سرطان روده داشتن و به هوش او مده بودن دیدن دارن

ذکر یا صاحب‌الزمان از زبان جاری می‌کنن لذا ما این چیزایی که خودمون دیدیم این‌گونه بوده».

تجارب دینی در مسجد جمکران غالباً تحت عنوان مشکل‌گشایی مطرح می‌شود. در این فضای قدسی نوعی دین‌داری عامیانه غالب است؛ زیرا در تجارب مربوط به این فضا، ارتباط با امر قدسی به سادگی و بی‌واسطه امکان‌پذیر است. در ایام خاص، افراد عادی با هر درجه‌ای از ایمان صرفاً به واسطه حضور در این فضا ممکن است ارواح قدسی را ملاقات کنند؛ از این رو تأثیر امر قدسی در این مکان حتمی است. عامه مردم به شکلی که خود می‌پسندند و در توانشان است با امر قدسی ارتباط برقرار می‌کنند و تأکید زیادی بر به‌جا آوردن کامل مناسک عبادی در مسجد نیست؛ از این رو تجارب دینی بیشتر در شکل دلخواه و سازگار با میل و توان افراد رخ می‌دهد. این امر باعث شده تا زائران به سادگی خود را در دایره مقدسات احساس کنند و این مسجد را نسبت به سایر مساجد مقدس‌تر بدانند و رفتاری شبیه به زیارتگاه با آن داشته باشند که غالباً مورد پذیرش کنشگران این میدان است. همچنین به نظر می‌رسد بسیاری از افراد از سر ناچاری و استیصال به امر قدسی چنگ می‌زنند و علاوه بر احساس آرامش معنوی که در درجات بعدی اهمیت است، ابتدا خواسته‌های عموماً مادی آنان برطرف می‌شود.

تجارب دینی در کوه خضر: کنشگران و زائران کوه خضر همواره نوعی ارتباط احساسی و معنوی را برای برقراری ارتباط با شهدا و خداوند مهم می‌دانند.

«محمد، ۲۸ ساله، قم: من به شخصه میام اینجا به حس آرامش خاصی به آدم دست می‌ده یعنی تا خود بالای بالا پیش اون گنبد هم نتونم برم همین حضور تو این فضا که عرض کردم به خاطر حضور شهدای عزیز مون اینجا است اینجا یک مکان مقدس و معنوی رو شکل داده ایجاد کرده آدم که اینجا میاد باعث میشه به کم دغدغه‌ها و مشکلات فراموش بشه آرامش دل آدم کسب می‌کنه و واقعاً انس بگیره با اینطور جاها خیلی خوبه واقعاً با برکنه».

آنان هرچند به تجربه حل مسائل و مشکلات مادی اشاره می‌کنند؛ اما در تجربه افراد، بیش از برآورده شدن حاجات و نیازهای مادی حس آرامش روحی و روانی به آنان انتقال می‌یابد. همین مسئله سبب شده تا هر شخصی بسته به استدلال خود تجربه دینی خود را شکل بدهد:

«عباس، ۲۴ ساله، قم: من هر وقت که میام معمولاً وقتایی هست که دلم گرفته ممکنه یه کم ناراحت باشم به هر دلیلی وقتی میام اینجا سر قبر شهدای نماز میخونم و باهاشون حرف می‌زنم احساس خیلی بهتری بهم دست میده اون احساس آرامشی که دنبالشم رو من اینجا پیدا می‌کنم؛ یعنی وقتی دنبال آرامش می‌گردم وقتی می‌خوام زندگی‌م آروم تر باشه خودم آروم تر باشم میام اینجا».

برخی کنشگران عقیده دارند در قدسیت این فضا اتفاق نظر وجود ندارد عده‌ای اصالت قدسیت را به کوه می‌دهند و برخی به مزار شهدا. برخی نیز هر دو را تجمیع می‌کنند و عقیده دارند تقدس هر بخش منافاتی با بخش دیگر ندارد.

«امیر، ۵۵ ساله، قم: آگه بخوایم از نظر مثلاً یک کوه در نظر بگیریم که خب فکر نمی‌کنم به غیر از این کوه کوه مقدس دیگری وجود داشته باشه بله کوه مقدسی هست. این حرم شهدای گمنام هم خب این طوری نیستش که باعث شده باشه اینجا مکان مقدس باشه. بله به مقدس شدنش افزوده؛ اما خب اصلش آینه که اینجا از همون قدیم هم معروف بوده که عبادت گاه حضرت خضر بوده که میومده اینجا عبادت می‌کرده. اصل قدسیتش به خاطر اونه حالا بله به مرور زمان شهدا هم اضافه شدن قدسیتش هم بیشتر کرده».

«مجید، ۳۹ ساله، قم: یه عده‌ای به خاطر مزار شهدا میان اینجا بعد میگن اون بالا چیه، مثلاً کوه خضر آینه مثلاً اونجا چه اتفاقی افتاده تازه یه عده اونجا می‌پرسن که آهان این بالا یه خبری بوده. یه اتفاقی افتاده حالا بعضاً

مثلاً حال داشته باشن میرن ببینن چه خبره، من به نظرم این طوری نیستش که به حاشیه ببره، دوباره اتفاقاً نقش واسطه‌گری رو داشته که می‌کشونه اونجا بعد میگه خب تا اینجا اومدی حالا یه سر برو اون بالا ببین اونجا چه خبره».

در کوه خضر شکل دیگری از دین‌داری عامیانه در تجارب دینی مشهود است؛ زیرا تجارب دینی در این میدان با مسائل زمینی و مادی پیوند خورده و جلوه قدسی این مکان به سبب حضور افراد مختلف با انگیزه‌ها و ظواهر غیردینی تضعیف شده. کنشگران هرچند از ناهنجاری‌ها در این میدان ناراضی هستند؛ اما اقدامی نمی‌کنند و سعی می‌کنند تا با حضور بر مزار شهدا از ناهنجاری‌ها چشم‌پوشی کنند و قضاوت را به خدا واگذار کنند. افراد حاضر در این میدان تفاوت بیشتری از میدان‌های دیگر دارند و انجام کنش‌های ناهنجار مثل سیگار کشیدن یا پخش موسیقی در کیفیت ارتباط با امر قدسی و تجربه دینی در این میدان مؤثر است. گروهی کوه خضر را مکانی عرفانی می‌دانند و اصرار دارند که نماز خود را در بالای کوه و در غار خضر بخوانند. از طرفی برخی از افراد ارتباط احساسی ضعیفی را با شهدا دارند و بیشتر بر حس و حال معنوی پراکنده در فضا تأکید می‌کنند. هرچند اشاراتی به برآورده شدن حاجات مادی در این میدان شد؛ اما غالباً کنشگران اعتقادی به نتیجه‌گیری از این میدان ندارند و تجارب دینی خود در این میدان را به احساس خوب و آرامش که بخشی از آن به واسطه قرارداشتن میدان در کوه است می‌دانند. حضور در کوه خضر جنبه فراغتی بیشتری در مقایسه با میدان‌های دیگر دارد. می‌توان گفت نقش حضور چنین کنشگرانی در این میدان در ساخت و شکل‌دهی تجارب قدسی بسیار مؤثر بوده و از قدسیت فضا به قدری کاسته که افراد در تجارب خود به داشتن حس خوب اکتفا می‌کنند.

تجارب دینی در گلزار شهدا: در جهان ذهنی حاضران در گلزار شهدا، کمتر آثار و نشانی از دین‌داری عقلانی به چشم می‌خورد و بیشتر جنبه‌های عاطفی دینی نمایان است. در اینجا وجه عاطفی امکان مناسبی برای هدایت افراد است:

«حسن، ۴۲ ساله، تهران: یه بخش عظیمی عاطفه‌شان مباحث عاطفی خیلی شدیدی دارن مباحث وصیت‌نامه‌هاشون شما نگاه می‌کنید عاطفیه بیشتر از این که عقلانی باشه».

در این فضا هرچند اشاراتی به حل مسائل مادی شده اما به‌طور کلی غلبه تأثیر روحی و روانی در این فضا نمود دارد.

«عبداللّه، ۳۰ ساله، زنجان: قبل از تقریباً دوازده سال یا یازده سال که به اینجا برای زیارت اومده بودیم و با یکی از دوستان ما اومدیم اینجا اون زمانی که داخل شدیم از در قلبم خیلی خوشحال شد نمیدونم چرا اون زمان شهید زین‌الدین رونمی‌شناختم و فقط اینجور میدونستم اینجا گلزار شهدا شهیدها دفع شده‌اند فقط اینجور میدونستم ولی نمیدونم چه سبب قلباً خیلی خوشم اومد باز شد خوش شد و الان یه کم امروز بعد از تقریباً دوازده یازده سال الان می‌فهمم که شاید از این سبب باشه که من زمان میرسه اینجا میام و از زیارت این شهدا خوشحال میشم و آرزو می‌کنم که به اون‌ها انشاءالله ملحق بشیم»

آنان معتقدند حس و حال معنوی این فضا بسیار ملموس است و آنان را به آرامش روحی و روانی می‌رساند. آنان همچنین به‌وسیله ارتباط قلبی‌ای که با شهدا برقرار می‌کنند، حس و حال معنوی را تجربه می‌کنند و غالباً تمام خواسته افراد از این میدان همین حس و حال معنوی است تا خواسته‌ها و حاجات مادی:

«مراد، ۳۸ ساله، آذربایجان: بعضی موقع‌ها دست خود آدم نیست واقعاً اومدن ما اینجا بعضی موقع‌ها ما انتقدر حالم خوش نیست که بگم خانم پاشو بریم گلزار شهدا ولی یه دفعه‌ای میگیم خانم بریم همه چی دست‌به‌دست هم میده بچه‌ها نمیدونم ماشین همه چی دست‌به‌دست هم میده آدم بلند شه بیاد اینجا».

«حسین، ۲۹ ساله، قم: من همه تیپ‌ها دیدم؛ اما خب توی یه تایم‌هایی تو یه ساعت‌های خاصی قطعاً تیپ‌های خاصی میان سمت تو ساعت‌های خاصی شب‌های جمعه همه مدل آدم میان میان به مادرش سر بزنه بالاخره خودش مدیون شهدا می‌دونه میاد حالا یا مسیرش میخوره یا دلی میاد یه فاتحه می‌فرسته اما تو تایمایی نه مثلاً سحرها بعضی وقتا من میام آدمای خاص خودش میاد میاد تیپ‌های خاص خودش میاد»

«سعید، ۴۷ ساله، قم: شما وقتی که میری توی اون بخشی که شهدا هستن اصلاً روحت یه جور آرامش داره اونجا یه فضای دیگه حاکم بعد دقیقاً میری خب ما هم که بهشت زهرای تهران پدر بزرگمون کسای دیگمون فوت کردن بعد میری توی این فضای اموات روح دیگه‌ای اصلاً اونجا یه روح دیگه‌ای حاکمه»

کنشگران این میدان معتقدند که هرچند در این فضا عامه مردم حضور دارند؛ اما یک‌سری از افراد مذهبی خاص که ارتباط عمیق‌تری با این میدان دارند در اوقات خلوت و بعد از نماز صبح بخصوص در این فضا حاضر می‌شوند و یک ارتباط عاطفی برقرار می‌کنند. تجربه آنان شهدا را به واقعه کربلا و شهادت امام حسین متصل می‌کنند و از این رو جنبه عاطفی شهدا بالاست.

«میلا، ۲۸ ساله، مشهد: فکر کنم که ارتباط با شهدا امتدادش و اون سرچشمه‌ای که در واقع این ارتباط با شهدا از اونجا داره آب می‌خوره به نظرم ارتباط با سیدالشهداست»

گلزار شهدا با قدردانی عموم مردم از شهدای جنگ تحمیلی و ارادت قلبی آنان طی سال‌ها به این مکان، جلوه‌ای قدسی به خود گرفته است. قدسیت این مکان ایدئولوژیک است؛ زیرا شهادت در راه باورهای اسلام سیاسی صورت گرفته. سازمان‌های دولتی نظامی و فرهنگی بسیاری حول مفاهیمی مثل شهادت، شهیدان، جانبازان و خانواده شهدا فعالیت

می‌کنند. عموم تجربه‌کنندگان شهیدان را قدیس می‌دانند و زیارت مزار آنان را هم‌پایه علمای اسلام می‌دانند. از این رو با خصلت دینی بخشیدن و تقدس شهدا امکان نوعی ارتباط عاطفی با آنان برقرار است. اغلب تجربه‌کنندگان علاقه و تمایل بیشتری به وجوه عاطفی دین نشان می‌دهند. در این فضا شهیدانی که شاخص و شناخته‌شده‌تر هستند، مقدس‌تر دانسته می‌شوند. در ذات تجارب دینی مربوط به این فضا، کنش‌های عامیانه و ارتباط عاطفی به وضوح قابل مشاهده است. ارتباط عاطفی کلید برقراری تجارب دینی کنشگران این فضا است. کنشگران در شکل‌گیری تجربه قدسی در این فضا مؤثرند زیرا کنش‌های افراطی‌ای از قبیل گریستن و ارتباط عاطفی و حضور خانواده شهدا خود سایر کنشگران را تحت تأثیر قرار می‌دهد و آنان نیز با مشاهده این کنش‌ها راحت‌تر با ارواح قدسی ارتباط می‌گیرند.

### بحث و نتیجه‌گیری

تجربه دینی کنشگران متنوع است. تجربه دینی از سنت‌ها و آموزه‌های دینی یگانه برگرفته نشده‌اند؛ بلکه افراد بخش مهمی از درک و فهم قدسی خود را در فضاهای قدسی که بخشی از بافت‌های اجتماعی و زندگی روزمره‌شان است، به صورت بین‌الذهانی شکل می‌دهند. هرچند که این فضاهای قدسی به درک و برداشت و تجربه دینی افراد جهت می‌دهد؛ اما کنش افراد نیز به عنوان سوژه در این میدان‌ها بر فضای قدسی اثر می‌گذارد و موقعیتی را تشکیل می‌دهند که کنش‌ها، اعتقادات، باورها و مناسک خاصی پدید آیند، گسترش یابند و در نهایت دچار تغییر و تحول شوند.

یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد تنوع و تفاوت‌هایی در تجربه دینی به تناسب فضاهای مذهبی شهر قم وجود دارد. در میدان‌های منتخب این تحقیق اشکال مختلفی از روابط بین کنشگران و ساختارهای قدسی وجود دارد برای مثال در میدان حرم شکیلی از تقدس وجود دارد که در ارتباط با متون دینی و دین‌داری علمایی است. در میدان مسجد جمکران داستان‌ها کنش‌ها و اسطوره‌ها با درون‌مایه‌ای دینی تبدیل به اشکالی عامیانه شده‌اند که اغلب افراد غیرروحانی و مردم عادی به آن اهتمام دارند. عامه مردم که درک عمیقی از

دین ندارند، آن گونه که خود می‌پسندند و بر اساس نیاز، درک و شعور خود و به شیوه‌های خود تفسیر و عمل می‌کنند. در سایر میدان‌ها نیز به سبب تداخل عوامل و عناصر مختلف و کارکردهای چندگانه‌ای که یک فضا ممکن است داشته باشد تفکیک مقدس و نامقدس به وضوح قابل مشاهده نیست و این فضاها ضمن حفظ هویت قدسی خود پذیرای عناصر غیرقدسی نیز هستند.

به نظر می‌رسد که تجربه دینی و فضای قدسی رابطه‌ای متقابل و بسیار تأثیرگذار با یکدیگر دارند، از یک سو فضاهای قدسی تجربه معنوی افراد را عمیق‌تر می‌کنند و باعث ارتقای ایمان آنان می‌شوند و از طرفی آنچه یک مکان مذهبی را تبدیل به یک فضای قدسی می‌کند، عاملیت و کنش‌های افرادی است که با ایمان، روحیات، باورها و ادراک خود به یک مکان مذهبی جلوه‌ای قدسی می‌بخشند و فضایی الوهی ایجاد می‌کنند.

در این پژوهش ما با تمرکز بر میدان‌های چهارگانه‌ای که مقدس شناخته می‌شوند به تکرر فضاهای و تجارب توجه کردیم. دریافتیم هر میدان قواعد، مناسک، عناصر و کنش‌های مخصوص به خود را دارد بخشی از این وجوه و عناصر حاصل تعامل و کنش متقابل بین افراد و حاصل برون‌ریزی اعتقادات و استنباط‌های شخصی افراد است که در این فضاها حالتی عینی و بیرونی گرفته‌اند و بخشی دیگر متأثر از ساختارها و قواعد الزام‌آور برگرفته از سنت دینی است که افراد در چارچوب آن فهم و درک قدسی خود را شکل می‌دهند. از این رو می‌توان گفت صرفاً یک شکل و یک قالب تجربه دینی در تمام فضاهای قدسی وجود ندارد و در هر فضای قدسی تعاملات پویا و منحصر به فردی رخ می‌دهد که به اشکال مختلف و خاص تجربه دینی منتهی می‌شود. از منظر تجربه دینی قدسیت فضا می‌تواند امری کاملاً شخصی و منحصر به فرد باشد به گونه‌ای که یک فضا برای فرد یا گروهی از افراد از شکل و سطح خاصی از تقدس برخوردار باشد و برای افراد دیگر، فضاهای دیگری چنین اهمیتی داشته باشد.



جدول ۱. وجوه تفاوت و تشابه تجربه دینی در فضاهای مقدس

Table 1. Differences and similarities of religious experience in sacred spaces

شباهت‌های تجربه دینی در میدان‌ها	ویژگی‌های برجسته و تمایز بخش تجربه دینی در میدان‌ها	فضای مقدس
<p>- نوعی احساس آرامش معنوی و تأثیر بر روان و روح تجربه‌کنندگان</p> <p>- وجود حداقلی از حاجات و خواسته‌های مادی شامل: حل مسائل مالی، شفای بیماران صعب‌العلاج و مشکلات شخصی است</p>	<p>تجارب دینی شمولیت دارند</p> <p>- حاجات و خواسته‌ها به شکلی عقلانی اعطا می‌شود</p> <p>در موارد بسیاری، علمای دین واسطه‌ی فرد و امر قدسی هستند</p> <p>طلاب برای حل مسائل علمی و دینی خود به تجربه دینی متوسل می‌شوند</p> <p>این تجارب نیازمند حداقل میزانی از ایمان است</p>	<p>حرم حضرت معصومه</p>
<p>- این احساس که حضور در میدان‌ها باعث افزایش ایمان و تقویت اعتقادات می‌شود</p>	<p>رجوع به امر قدسی بیشتر از سرناچاری و استیصال</p> <p>تجارب دینی ساده و عامیانه</p> <p>صرف حضور در این مکان برای ارتباط با روح قدسی کافی است</p> <p>تجارب به شکل دلخواه و قابل فهم برای تجربه‌کنندگان اتفاق می‌افتد</p>	<p>مسجد جمکران</p>
	<p>اغلب تجارب با شدت کمتری اتفاق می‌افتد</p> <p>برخی تجارب جنبه‌های عرفانی دارند</p> <p>مرزبندی و تفکیک مقدس و نامقدس در این مکان به خوبی مشخص نیست</p>	<p>کوه خضر</p>
	<p>غلبه جنبه‌های عاطفی در تجارب دینی</p> <p>برخی عناصر جنبه‌های قدسی بیشتری دارند. مانند شهدای شاخص</p> <p>برخی افراد در روزها و ساعات خاصی با برخی شهدا ارتباط ویژه‌ای دارند</p>	<p>گلزار شهدا</p>

سهم نویسندگان

نویسندگان با سهم مساوی در نگارش این مقاله شرکت داشته‌اند.

## تعارض منافع

در این پژوهش تعارض منافع وجود ندارد.

### ORCID

Aboutorab Talebi

Amirhasan Rezagholigol



<https://orcid.org/0000-0001-8483-1247>



<https://orcid.org/0009-0009-2595-5851>

## ضمائم

جدول ۲. مصاحبه شوندگان به تفکیک هر میدان

Table 2. Interviewees by each field

کلزار شهدا	کوه خضر	جمکران	حرم
عبدالله، ۳۰ ساله، زنجان، طلبه	مسعود، ۲۷ ساله، قم، کارمند	یحیی، ۲۴ ساله، قم، طلبه	علی، ۴۹ ساله، بختیاری، طلبه
مراد، ۳۸ ساله، آذربایجان، طلبه	عباس، ۲۴ ساله، قم، فرهنگی	سیدعلی، ۴۰ ساله، اراک، شغل آزاد	امیررضا، ۲۵ ساله، قم، طلبه
حسین، ۲۹ ساله، قم، کارمند	محمد، ۲۸ ساله، قم، طلبه	میلا، ۲۸ ساله، مشهد، دانشجو	حسین، ۳۹ ساله، سبزوار، فرهنگی
سعید، ۴۷ ساله، تهران، کارمند	امیر، ۵۵ ساله، قم، فرهنگی	ناصر، ۵۲ ساله، قم، شغل آزاد	محمدحسن، ۲۵ ساله، تبریز، طلبه
رضا، ۵۰ ساله، قم، کارمند	مجید، ۲۱ ساله، قم، طلبه	احسان، ۳۵ ساله، یزد، طلبه	محسن، ۳۲ ساله، اصفهان، کارمند

## References

- Alinejad, Manouchehr and Nosrati, Ruhollah, (2018), hermeneutic understanding of tourism experience of holy spaces, *planning and development of tourism*, eighth volume, number 30, page: 78 65. [in Persian]
- Askari Babadi, Marjan, (2013), examining the breadth and depth of some religious interpretative experiences (answering prayers, istikhara, consequences of a halal bite, sadeghe dreams, cheshm zakhm) in the religious life of the people of Kashan, PhD dissertation, Kashan University, Faculty of Literature. [in Persian]
- Berger, Peter, (2019), *The Sacred Canopy; Elements of the sociological theory of religion*, Translated into Persian by: Abolfazl Morshedi, second edition, Tehran: Sales Publications.
- Berger, Peter and Lukeman, Thomas, (2019), *Social Construction of Reality; A treatise in the sociology of Knowledge*, translated by: Fariborz Majidi, 4th edition, Tehran: Scientific and Cultural Publications.
- Day, katie. (2013), *Faith on the Avenue: Religion on a City Street*. Oxford University Press.
- Eliade, Mircea, (1956), *The Sacred and the Profane: The Nature of Religion*, Translated by Nasorllah zangooi, 4th edition, Tehran: Scientific and Cultural Publications.
- Eller, J. (2007), *Introduction Anthropology of Religion: Cuture to the Ultimate*. London: Routledge.
- Fakuhi, Nasser, (2022), *Urban Anthropology*, 13th edition, Tehran: Ney Publications.  
[in Persian]
- Geertz, Clifford. (2020), *The Interpretation of Culture: selected essays, c1973*, translated by: Mohhsen solasi 2<sup>nd</sup> edition, Tehran: Sales Publications.
- Haqtalab, Tahereh and Karvan, Farhad, (1391), Mosque; Manifestation of Holy architecture, *environmental studies of Haft Hesar*, first period, number 1, page: 28 21. [in Persian]
- Jackson, Richard, Henrie, Roger, (2009), Perception of Sacred Space, *Journal of Cultural Geography*, Pages 94-107.
- James, William, (2022), *The Varieties of religious experience*, translated by: Hossein Kiyani, fifth edition, Tehran: Hekmat Publications.
- Karamollahi, Nematollah, (2013), investigation of the religiosity of the youth of Qom, *Islam and Social Studies*, first period, number 2, page: 162-176. [in Persian]
- Niazi, Mohsen and shatarian, Mohsen and pakzaman Qami, Mohammad Amin, (2016), religion and family; examination of the generational

- difference in religiosity among clerical and non-clerical families of Qom city, *social cultural knowledge*, eighth period, No. 1. [in Persian]
- Otto, Rudolf, (2002), *The Idea of The Holy*, translated by: Homayoun Hemmati, first edition, Tehran: Naqshjahan Publications.
- Rindahl, steven, (2017), *Sacred Spaces and Holy Places*, San Antonio, Texas
- Schleiermacher, Friedrich, (2019), *On Religion; Speeches to its cultured despisers*, translated by: Mohammad Ebrahim Basit, second edition, Tehran: Ney Publications.
- Smart, Ninian, (2017), *The Religious Experience of Mankind*, translated by Morteza Gudarzi, 7th edition, Tehran: Samt Publications.
- Talebi, Abu Torab and Salami, Ahmed, (2015), Folk religiosity: analysis of petition writing for Chah Jamkaran from the point of view of the petitioners, *Social Sciences Quarterly*, Volume 23, Number 72, Page 107 71. [in Persian]
- Wach, Joachim, (2015), *Sociology of Religion*, translated by: Jamshid Azadegan, 8th edition, Tehran: Samt Publication

استناد به این مقاله: طالبی، ابوتراب، رضاقلی گل، امیرحسن. (۱۴۰۲). تجربه دینی و فضای قدسی (بررسی نسبت

تجربه دینی و فضاهاى مقدس در شهر قم)، فصلنامه علوم اجتماعى، ۳۰(۱۰۳)، ۱۳۱-۱۶۶. DOI:

10.22054/qjss.2024.78384.2764



Social sciences is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License...